

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 439

İMÂM MÂTÜRÎDÎ
VE
TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş

Doç. Dr. Mehmet Ümit

Arş. Gör. Bilal Kır

1. Baskı

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 439

ISBN 978-975-548-485-3
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16209

Kitabın Adı
İMÂM MÂTÜRİDÎ VE TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN

Editörler
Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş
Doç. Dr. Mehmet Ümit
Arş. Gör. Bilal Kır

Sayfa Düzenlemesi
Hamit Sağlam

Kapak Tasarımı
Eren Sakız

Kapak Resmi
Şerbu't-Te'vilât, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 48

Baskı / Cilt: Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İSTANBUL
Tel: 0212 412 17 77
Sertifika No: 44451

1. Baskı
Ekim 2019, İstanbul

İlahiyat Fakültesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI
YAYINLARI

Ümraniye
Belediyesi

Uluslararası İmâm Mâtürîdî ve *Te'vilâtü'l-Kur'an* Sempozyumu M.Ü. İlahiyat Fakültesi ve Ümraniye Belediyesi işbirliği ile gerçekleştirilmiştir. Bu sempozyumda sunulan bildiriler üzerine inşa edilen metinler, kör hakem sürecinden geçerek kitap hâline getirilmiştir. Metinlerin muhteva ve dil bakımından sorumluluğu müelliflerine, teli hakları editörlere, basım organizasyonu ise anlaşmalı olarak M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları'na aittir. Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

İsteme Adresi

M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nuhkuyusu Cad. No: 110 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
ifav@ilahiyatvakfi.com • www.ilahiyatvakfi.com

TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN VE MÂTÜRÎDÎ'NİN İSLÂM DÜŞÜNÇESİNDEKİ YERİ

Yusuf Şevki YAVUZ*

GİRİŞ

Sünnî Kelâm Okullarından Mâtürîdiyye'nin kurucusu olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Mâverâünnehir bölgesinde Fergana vadisinde yetişen ve Rey Okulunu temsil eden Hanefî mezhebine mensup müçtehit âlimlerin öcülerindedir. Günümüzde Özbekistan sınırları içinde yer alan Semerkant'ta doğmuş ve tahminlere göre yüz yıla yakın bir ömür yaşamıştır. Hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmasa da hocalarına ve talebelerine dâir bazı bilgiler mevcuttur. Soyu hakkında bir fikir sahibi olmak için öncelikle şunu belirtmekte yarar vardır: Ensârî nisbesi taşıyan ve Mâtürîdî'nin kızının kızı tarafından torunu olan Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan el-Mâtürîdî'nin (ö. 511/1117), babası tarafından sahâbeden Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 48/668) soyundan geldiği dikkate alınmış ve baba tarafına ait nesep bağı bazı kaynaklarda anne tarafına da nispet edilmiştir.¹ Bunun yanlışlığı açıktır, çünkü soyun babaya ait nesep bağı ile anneye ait nesep bağı karıştırılmıştır. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Arap kökenli olması ihtimal dâhilinde değildir. Zira Arapça olarak yazdığı eserlerinde kullandığı üslûp ve cümlelerin yapısı gramer açısından Türk asıllı bir insanın Arapçasını andırmaktadır. Bu gerçeği dikkate alarak nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Semerkant'ta yaşamış Türk kökenli bir ailenin soyundan geldiğini söylemek mümkündür. Eserlerinde bazan Farsça kelimeler kullanması da buna dâir bir delil kabul edilebilir. Çünkü Mâtürîdî'nin hayatta olduğu dönemde, Türklerin yaygın olarak yaşadıkları Mâverâünnehir bölgesinin köy ve kasabalarında konuşma dilinin Türkçe, ilim ve kültür dilinin Farsça olduğu nakledilmektedir.² Babası Muhammed ve dedesi Mahmud dışında soyuna dâir herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Mâtürîdî, Hanefî mezhebinde yetişmiş beşinci kuşak âlimlerdendir. İmâm Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) öğrencilerinden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı.

1 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 23; Zebîdî, *İthâfî's-sâde*, II, 5.

2 Hücendî, *Hüknullahî'l-vâhid*, s. 48.

180/805) öğrencilerinden Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin (ö. 200/815'den sonra) öğrencilerinin öğrencisidir. Tahsilini Ebû Bekir Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî, Nusayr b. Yahya el-Belhî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Cüzcânî ve Dârü'l-Cüzcâniyye medresesi müderrislerinden Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs el-İyâzî gibi âlimlerin ders halkasına katılarak tamamlamıştır. Daha sonra kendisi de pek çok öğrenci yetiştirmiş ve eserler telif etmiştir. Ebû Ahmed el-İyâzî, Ebü'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rüstüğfenî, Ebû Muhammed el-Pezdevî, bilinen öğrencilerinden bazılarıdır. Ebü'l-Muîn en-Neseî Mâtürîdî'nin, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) ölümünden kısa bir süre sonra vefat ettiğini belirtir. Kaynaklarda farklı tarihler verilmekle birlikte onun 333/944 yılında vefat ettiği genellikle kabul edilmektedir. Semerkant'taki Çarkedîze kabristanında bulunan mezar taşına yakın dostu Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953) şunları yazmıştır:

“Burası zamanımı ilim yolunda harcayan, bütün gayretini ilim tahsil etmeye yönelen, din ilimlerine dâir yazdığı kitapları takdirle okunan ve ömrünün meyveleri toplanan âlimin kabridir.”³

Mâtürîdî'nin İslâm Düşüncesi Tarihi'ndeki yerini bütünüyle belirlemek mümkün görünmemektedir. Çünkü adı kaynaklarda belirtilen çok sayıdaki kitaplarından sadece ikisi, yani *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı günümüze ulaştırmıştır. Yalnızca bu ikisinden hareketle onun kelâm, usûl-i fıkıh, tefsir ve tasavvuf alanlarına dâir görüşlerini belirleyebilmekteyiz.

1. KELÂM İLMİNDEKİ YERİ

Sünnî Kelâm Okulunun bize intikal eden erken devir kaynaklarının en hacimlisini teşkil eden *Kitâbü't-Tevhîd*'de ve bir rivâyet ve dirâyet tefsiri olan *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'da, bilgi problemini hem geniş bir çerçevede hem de akıl-vahiy ilişkisine makul bir çözüm getiren bir perspektifle ilk defa açıklığa kavuşturmuş ve düşünce sistemini buna göre şekillendirmiştir. Buna göre bilginin kaynaklarını duyular, akıl istidlâl ve doğru haber, yani mütevâtir haber ve elçiliği mucize ile sabit olan peygamberin verdiği haber oluşturur. Hz. Peygamber'in haber verdiği kesin olarak bilinen ve mütevâtir olan yalnızca Kur'an'dır. Âhâd olan haberlere, yani hadis rivâyetlerine gelince Mâtürîdî, bunların Hz. Peygamber'e ait sözler olduklarının kesin bir şekilde ispat edilemeyeceği kanaatindedir. Çeşitli delillere dayanarak bir hadis rivâyetinin sahit olduğunu veya sahit olmadığını kabul etmenin her ikisi de birer ictihâddir.⁴ İctihâd ise zan ifade eder. Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre her âhâd hadis rivâyeti zan ifade eder, bundan dolayı inanç konularında kesin bir delil teşkil etmez, amelî konularda ise zannî bilgi yeterli olduğundan bunlar delil olarak kullanılabilir. İslâm'ın genel ilkeleri açısından problem taşımayan, akîl delillere aykırı

3 Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, I, 358-360.

4 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 86.

olmayan ve râvîsi âdil olan âhâd haberi kabul etmek gerekir.⁵ Aklî istidlâlin zarurî bilgilere dayanan delillerden oluşması hâlinde bunların kesin bilgi ifade ettiğini Mâtürîdî ısrarla savunur ve akla son derece güvenir, ona göre akıl iyi ve kötü davranışları bilebilir, bu nedenle de peygamber davetine muhatap olmayan insanların akıl sahibi olmaları itibariyle dinen yükümlü olduklarını söyler.

Bir parçası sonlu olan evrenin bütününe de sonlu ve sınırlı olması, dolayısıyla hâdis olması gerektiğini vurgulayan Mâtürîdî, ayrıca nesnelerin (*a'yân*) ve bunlara ait niteliklerin (*a'râz-sıfât*) hâdis olması gerçeğinden hareketle de hudûs delilini kanıtlamaya çalışır. Evrenin sonlu olmasından hareketle hâdis olduğunu kabul etmesi, Ebü'l-Hukemâ Yâkûb b. İshâk el-Kindî (ö. 252/873) tarafından ilk defa kullanılan delili andırmaktadır. O, yerkürenin yanı sıra göklerde gerçekleşen ve gözlemlerimize konu olan fiillerin bir fâili bulunması gerektiğini dikkatlere sunarak bu fâilin ancak âlim (her şeyi bilen), kâdir (her şeye gücü yeten), mürîd (dilediği her şeyi yapan) ve hakîm (fiillerini hikmetle yapan) olması hâlinde bu fiilleri gerçekleştirebileceğini söyler ki, bu da Allah'tır. Böylece o, daha sonra kelâm ve felsefede, evrene tatmin edici bir anlam yükleme bağlamında gâye-düzen, akıllı tasarım, hassas ayar, insanı ilke gibi değişik adlar verilerek üzerinde durulan delillerin özünü belirler. Canlı ve cansız varlıklar arasındaki irtibat, ihtiyaç ve uyum aslında Mâtürîdî'ye göre kendiliğinden vuku bulamaz, aksine bunlar yalnızca ilim, hikmet, kudret, irâde ve inâyet sahibi yüce bir varlık tarafından tasarlanıp gerçekleştirilebilir. Bu da **İsbât-ı Vâcib** konusunda onun temas ettiği kanıtların düşünce tarihi boyunca önemini kaybetmediğini, aksine kullandığı tarihsel bilgiler hariç tutulursa, özü itibariyle güncel delillere kaynak teşkil edebildiğini göstermektedir. Onun delilleri açıklamak üzere kullandığı tarihsel bilgilerin, bilimsel gelişmelere bağlı olarak değişmesi ise kaçınılmazdır. Mâtürîdî özellikle *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da konuya dâir âyetleri tefsir ederken bu görüşlerini birçok yerde tekrar eder. *Kitâbü'l-Tevhîd*'de ise tabiatçı ve maddeci evren yorumlarını eleştirir ve bunların aklî bakımdan tutarsızlıklar içerdiğini beyan eder⁶.

Mâtürîdî ilâhî sıfatlar konusunda "sıfât-ı maânî" teorisini aklen temellendirmeye çalışmış, en yetkin bir varlık olması bakımından Allah'ın zatından dolayı selbî ve sübûtî sıfatları bulunması gerektiğini **kıyasü'l-ğâib ale's-şâhid** yöntemine başvurarak kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre Allah'ın dengi ve benzeri bulunmayan yegâne Gerçek Tanrı olduğunu kanıtlarken duyular âlemindeki âlim, kâdir, hakîm olan varlıklardan yola çıkmak, başlangıçta teşbihi andırıyorsa da insan için kaçınılmaz olan böyle bir akıl yürütmenin sonu tevhide varır. Ona göre böyle bir akıl yürütme eylemine girişmek kaçınılmazdır, çünkü duyular âleminde kavranan bir nesne sayesinde, zihinlerde canlandırılmaktan yüce olan bir varlığı kavramak ancak mümkün olabilir. Mâtürîdî, bu nedenle Allah'ı nitelerken şöyle demek gerektiğini

5 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIV, 62, 70, 113.

6 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 199, 225.

vurgular: Allah hakkında âlim, kâdir ve benzeri diğer kavramlar kullanılır. Çünkü böyle bir niteleme yapmaktan çekinmek, son tahlilde Allah'ın en yüce varlık olduğunun kanıtlarını teşkil eden en üstün niteliklerini inkâr etmeye götürür. Diğer taraftan Allah'ın gerçek anlamda âlim olma niteliği bulunduğunu kabul etmek, hiç şüphe yok ki, O'nu yaratıklara benzetmek anlamına da gelir. Ne var ki, bu bizi “*Allah âlimdir, fakat duyular âlemindeki âlimler gibi bir âlim değildir*” önermesine, dolayısıyla da tevhide ve tenzihe ulaştırır. Duyularla algılanamadığı için Allah'ın yüceliğini bilmenin yolu, ancak aklî ve naklî (sem'î) delillerle istidlâl yapmaktır.⁷ Çünkü yaratıklarda izleri görünen en üstün niteliklerle nitelemekten başka bir yöntemle O'nun zatını kavramak mümkün değildir.

Diğer itikâdî mezheplerden farklı olarak Mâtürîdî, Allah'ın kudret dışında kadîm bir tekvin sıfatı bulunduğunu ısrarla vurgular.⁸ “Esmâ-i hüsnâ” içinde yer alan “el-Hâlık” isminin bunu gerektirdiğini de belirtir. Kelâm sıfatını sübûtî bir sıfat olarak ispat ederken duyular âlemindeki “mütakellim”den yola çıkarak onun bir üstünlük niteliği olduğunu beyan eder. Genel çerçevesini bu şekilde belirlediği ilâhî sıfatlar probleminde dâhil olan haberi sıfatları da dil bilimsel tahliller yaparak tenzih yöntemine uygun bir şekilde yorumlar.⁹

Allah Teâlâ peygamberler göndermeseydi bile insanın aklî yeteneğini kullanarak ve var oluşa mantıklı bir anlam yükleyerek dinî bakımdan sorumlu olacağını vurgulayan Mâtürîdî, nübüvveti temellendirirken evreni yaratan Allah'ın, insanlara yönelik buyruklarının bulunmaması hâlinde, yaratılışa mantıklı bir anlam yüklemenin mümkün olmadığı gerçeğinden yola çıkar. Çünkü ona göre insanları uymakla yükümlü tuttuğu emir ve yasakları yoksa, Allah'ın insanları niçin yarattığına ilişkin tatmin edici bir açıklama yapılamaz. Bu konuda öne çıkardığı delili, daha sonra İbn Sînâ (ö. 428/1037) tarafından da benzer ifadelerle kullanılan sosyolojik kanıt olarak adlandırmak mümkündür. Şöyle ki: Allah insanları sahip kıldığı kudrete bağlı olarak dünyada yaşamaları için var etmiş, varlıklarını sürdürürebilmelerini ise yalnızca beslenmeleri yoluyla sağlamış, hayatta kalmayı ve yaşamayı onlara sevdirmiştir. Şâyet Allah, insanlara hitap eden emirler ve yasaklar belirlemeseydi her insan daha çok yaşamak ve arzularını daha çok tatmin etmek için bunu temin eden bütün vasıtaları elde etmeye yönelir, sonunda da aralarında savaşmaya kadar varan çatışmalar oluşurdu. Bu kaçınılmaz âkıbeti engellemek, düşmanlıkları ortadan kaldırmak, her bireyin hak ve vazifelerini bilmesi için Allah'ın emir ve yasaklar belirleyip buyruklarını onlara iletmesi gerekir.¹⁰ Görüldüğü gibi Mâtürîdî, bir toplum içinde var olan ve yaşayan insanlar için hukukun gerekliliğini esas alan bir nübüvvet delili

7 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 123.

8 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s.126-130.

9 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s.148-158.

10 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 263-264.

geliştirmiştir. Ayrıca o, doğruluk ve adâleti iyi görüp bunun emredilmesi, yalan ve zulmü kötü kabul edip yasaklanması gerektiğine aklın hükmettiğini; iyiliği yapıp kötülükten sakınanlara mükâfat, kötülükleri yapanlara ise ceza verilmesini yine aklın zorunlu bulduğunu belirtmiş, bunun da nübüvveti gerekli kıldığına işaret etmiştir. Bütün ihtiyaçlarını içgüdülerle karşılayan hayvanlardan farklı olarak insanların, beslenmeden barınmaya varıncaya kadar hilkatin başlangıcında bilgilenmeye muhtaç olduklarını, dolayısıyla Allah'ın, ihtiyaç duydukları bilgileri kendilerine öğretecek bir öğreticiden yaratıklarını mahrum bırakmadığını vurgulayarak nübüvvetin aynı zamanda ilâhî inâyet ve lütfun gereği olduğuna dikkat çeker.¹¹ Nübüvveti ispat eden kanıtların yanı sıra Mâtürîdî, nübüvveteye yapılan itirazları da belirterek cevaplandırır. Mâtürîdî'nin nübüvveteye dâir geliştirdiği delillerin kelâm ilminde yaygın bir şekilde kullanılması, onun bu alanda da İslâm düşüncesine önemli katkılar yaptığını kanıtlayıcı mahiyettedir.

Mâtürîdî, "Usûl-i selâse"nin üçüncüsünü teşkil eden âhiret âleminin varlığını aklen temellendiren ilk kelâm bilginidir. Zira elimizdeki kaynaklar itibariyle ondan önce âhiret âlemini aklî bilgilerle temellendiren bir kelâm âliminin bulunduğu bilinmemektedir. Tıpkı nübüvvette olduğu gibi âhiret âlemini kanıtlarken de hayata ve varlığa, insanı tatmin eden mantıklı bir açıklama getirme düşüncesinden yola çıkar. Ona göre eğer âhiret âlemi olmayacaksa ve iyilik yapanlarla kötülük yapanlar yapıp ettiklerinin hesabını vermeyeceklerse var oluşa ve bu dünya hayatına mantıklı bir açıklama getirilemez. Tıpkı yaptığı mükemmel binayı bâkî olması için değil de yıkmak için inşâ eden insanın bu fiili, akla ve hikmete aykırı olduğu gibi Allah'ın da hayatı ve varlıkları sırf yok etmek amacıyla yaratması da hikmetle örtüşmez ve aklı tatmin eden bir anlam taşımaz.¹² Mâtürîdî'den sonra gelen kelâm bilginleri ise âhiret âleminin aklen değil nakil (*sem'*) yoluyla bilineceğini söylemişlerdir. İbn Sînâ ve onun görüşünü benimseyenler ise âhireti, ruhun (*nefs*) ölümsüzlüğü fikriyle kanıtlamaya çalışmışlardır.

Mâtürîdî'nin İmâm Âzam Ebû Hanîfe tarafından yapılan iman-amel ayırımına getirdiği açılım da oldukça dikkat çekicidir. O, "*iman kalbin amelidir, en büyük olan amel de imandır*" diyerek imanın, sahibini âhirette kurtuluşa erdireceğini ısrarla belirtmiş,¹³ cehennemın esasen kâfirler için hazırlanmış bir ceza yurdu olduğuna dikkat çeken Mâtürîdî, Allah'ın büyük günah işleyen mü'minleri cezalandırmayı dileyebileceği gibi lütuf ve keremiyle onları affedebileceğini de belirtir.¹⁴

Kısaca temas ettiğimiz bu görüşleriyle ve kelâma dâir yazdığı eserle Mâtürîdî, kendisinden önce bu alanda yazılan kitapları aşarak Ebû Hanîfe'nin inşâ etmeye

11 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 265-271.

12 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, türlü yerler.

13 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XVII, 320.

14 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 480-483.

başladığı kelâm sitemini hem temellendirmiş hem de ikmal etmiş ve kendi adıyla anılan Mâtürîdiyye'nin kurucusu olmuştur. O, başta Mu'tezile olmak üzere Şîa, Bâtıniyye ve Karâmita gibi mezheplerin görüşlerini de eleştirerek bunların Mâverâünnehir bölgesinde yayılmalarını engellemiştir. Görüşlerini açıklayan Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin (ö. 508/1115) Mâtürîdî hakkında yaptığı şu değerlendirmeye oldukça dikkat çekicidir:

“Mâtürîdî kolayca elde edilemeyecek farklı bilgileri üreten bir âlimdir. İslâm Dini'ni ihya etmeye çalışmış, içerdığı hikmet ve hakikatleri zihinsel çabalarla açığa çıkarmış büyük bir şahsiyettir.”¹⁵

2. TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

İmâm Mâtürîdî, eseri günümüze ulaşan ilk dirâyet tefsirinin müellifidir. O, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'da bir âyeti diğer bir âyetle veya sahih kabul ettiği bir hadisle tefsir etmeye önem vermenin yanı sıra sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn âlimlerinden intikal eden açıklamaları da nakletmiştir. Böylece –kendi tabiriyle– hem **tefsir yöntemini** kullanmış hem de âyetlerin ihtiva etmesi muhtemel anlamları akıl yürüterek belirleme faaliyeti olan **te'vil yöntemine** başvurmuştur. Naklî bilgileri ihmal etmediği için âyetlerin yorumunda İsrâiliyat türünden bazı rivâyetlere yer vermekle birlikte kendisinden önce yazılan tefsirlerde müfessirlerce âyetleri açıklarken pek çok hurafelerin kullanıldığını da belirtir. Bu bağlamda Hac sûresinin 52. âyetinin tefsirinde yer verilen ve *“İşte onlar ulu kuğulardır, şüphesiz şefaati umulmaktadır”* anlamına gelen bir sözün, Şeytan tarafından vahiylerle karıştırıldığına dâir rivâyetin asılsız ve uydurma olduğunu beyan eder. Zira ona göre bu rivâyette yer alan iddia da Şeytan ile Cibrîl'i karıştırmak söz konudur. Şâyet şeytanın, kendi sözünü vahiy diye Hz. Peygamber'in kalbine atabilme imkânı varsa ve bunu Cibrîl düzeltiyorsa, bu takdirde düzeltmeyi yapanın Cibrîl olduğundan peygamber nasıl emin olacak ve bunu bilecektir diyerek, bu rivâyetin aklen kabul edilemeyeceğini söyler.¹⁶ Âyetleri tefsir ederken lafzî ve zâhirî anlamları belirtmesine rağmen, akılcı bir âlim olarak mecâzî anlamları öne çıkarmıştır. Nitekim o, canlı-cansız bütün mevcudatın Allah'ı yüceltip tesbih ettiğini bildiren âyete,¹⁷ her yaratılmış varlığın Allah'ın varlığına ve birliğine işaret eden bir yapı taşıması anlamını vermiş;¹⁸ âhirette yapılan işlerin tartılacağını, tartıları ağır gelenlerin kurtuluşa ereceğini, buna mukabil tartıları hafif gelenlerin ise hüsrana uğrayacaklarını haber veren âyeti açıklarken de ağırlığa, yapılan işlerin değer taşıması, hafifliğe ise amellerin değersiz olması mânasını

15 Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, I, 359.

16 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IX, 393-394.

17 el-İsrâ 17/44.

18 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VIII, 282-283.

vermiştir.¹⁹ *Te'vilâtü'l-Kur'an*'ın bir tefsir kitabı olmanın ötesinde itikâdî ve fikhî mezheplerin görüşlerine, ayrıca bazı usûl-i fikh kaidelerine temas eden önemli bir kaynak olduğunda şüphe yoktur. Şunu da belirtmek gerekir ki Mâtürîdî, tefsirinde Ehl-i Sünnet'in görüşlerini teyit eden ve muhâlif mezheplerin, özellikle Mu'tezile ve Şîa'nın yorumlarını reddeden bir yol izlemiş, bu nedenle de âyetleri genellikle mezhep bağlamında te'vil etmiştir. Ancak buna rağmen, kendisinden önceki te'villerin hepsine yer vermiş ve bunlardan hangisinin daha doğru olduğunu belirlerken çoğu defâ ihtiyatlı ifadeler kullanmış, sonunda da **en doğrusunu Allah bilir** diyerek kendi görüşünün dahi isabetsiz olabileceğine bir işarette bulunmuştur.

3. FIKIH VE USÛL-İ FIKIH İLMİNDEKİ YERİ

Mâtürîdî, öğrencileri tarafından imla edildiği anlaşılan eserlerinde “fakîh” unvanıyla anılır. Verdiği fikh derslerine ve yazdığı fikh kitaplarına binaen **Semer-kant Hanefî Fikh Okulunun** reisi kabul edilir. Nitekim bunu teyit edici mahiyette Alâeddîn es-Semerkindî (ö. 539/1144) şöyle der: “*Mâtürîdî Hanefî mezhebinin usûl-i fikh ilmini inşâ eden âlimlerin merkezinde yer alır*”.²⁰ Usûl-i Fikh ilmine dâir yazdığı *Meâhizü's-ş-şerâi'* adlı kitabı onun bu değerlendirmesini kanıtlamaktadır. Her ne kadar bu kitap elimizde mevcut değilse de başta *Te'vilâtü'l-Kur'an* olmak üzere bu alanda yazılmış eserlerde söz konusu kitaptan alıntılar yapılması, onun Rey Okuluna ait usûl-i fikh ilmini inşâ edenlerden olduğuna dâir bir delil niteliğindedir. Mâtürîdî fikhî şöyle tarif eder: “*Fikh, âlimlerin bildiklerini ve gözlemlerine konu olan bilgileri bilmediklerine ve görmediklerine dâir bir delil olarak kullanmalarıdır*”. O fikha dâir yapılan bir başka tarifi de nakleder: “*Fikh bir bilgiyi, başka bir hükme işaret eden benzeri vasıtasıyla bilmektir*”.²¹ Ona göre hüküm çıkarma yolu kıyas yapmakla sınırlandırılmaz, kıyasın yanında icthâd da önemli bir hüküm koyma yöntemidir.²² O, Allah Teâlâ'nın, gidecekleri doğru yolu gösteren ve ihtilafli konulara dâir hükümleri belirleyen müçtehitler yaratmayıp insanları öndersiz bırakmasını hikmet ve rahmetle bağdaştırmaz. Mâtürîdî icthâdî, sadece nasların bulunmaması durumunda başvurulması gereken bir hüküm koyma yöntemi olarak görmez; aksine o, naslarda var olan ve fakat içtimaî şartların değişmesinin yanı sıra sosyal gelişmeye bağlı olarak anlamını yitirmiş hükümlerin icthâdla nesh edilebileceğini, yani güncellenebileceğini kabul eder. Böyle hüküm verirken Mâtürîdî, Hulefâ-i Râşidîn'den ikinci halife Hz. Ömer'in yaptığı bu tür bir icthâda dayanır. Bilindiği gibi Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde âyetle kendilerine “müellefe-i kulûb” statüsü verilen kişilerin, İslâm dininin güç kazanmasıyla

19 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 293-295.

20 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 3, 191.

21 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 28.

22 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 48.

birlikte artık söz konusu kişilerin bu statüden çıktıklarına hükmetmiş ve böylece mevcut sosyolojik gelişimi dikkate alarak ictihâdla nassın hükmünü nesh etmiş ve Hz. Ebû Bekir de bu hükmü uygun bulmuştur. Mâtürîdî'nin tefsirinde konuyla ilgili olarak verdiği bilgiler şöyledir: Rivâyet edildiğine göre Akrâ b. Habis ve Uyeyne b. Hısn,²³ halife olan Hz. Ebû Bekir'e geldiler ve “*Ey Resûlullah'ın halifesi, bizim bölgede yararsız ve üzerinde hiçbir ot bitmeyen çorak bir arazi var, bunu bize tahsis eder misin?*” derler. Halife olan Hz. Ebû Bekir de söz konusu araziyi onlara tahsis edip buna dâir bir belge yazmış ve orada bulunmayan Hz. Ömer'i de şahit olarak yazınca belge sahipleri bunu Hz. Ömer'e getirmişler, Hz. Ömer duruma vakıf olunca belgeyi yırtmış, bunun üzerine Hz. Ömer'e kötü sözler söylen bu iki kişiye şöyle demiştir: Hz. Peygamber sizin kalplerinizi kazanmak için size bir pay veriyordu, zira o gün Müslümanların sayısı azdı, bugün ise Allah Teâlâ İslâm'ı güçlendirdi, gidiniz gücünüz yettiği kadar çalışın”.²⁴ Bu rivâyeti aktardıktan sonra Mâtürîdî, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer tarafından yapılan ictihâdın reddedilmediği gerekçesine dayanarak bu rivâyetin bildirdiği bilgileri benimsediğini de belirtmiştir.

Mâtürîdî, neshin çok geniş bir muhtevası bulunduğunu kabul etmiş olacak ki, bu konuda şöyle bir yorum da yapmıştır: “*Aklen iptal edilip değiştirilmesi mümkün olmayan hükümlerde nesh câiz değildir, ancak nesh edilmelerinde akli bir imkânsızlık bulunmayan hükümlerin nesh edilmesi câizdir*”.²⁵ Görüldüğü gibi bu ifadeleriyle Mâtürîdî, muamelata ilişkin konularda aklın, güncellenmesini gerekli gördüğü hükümleri nesh etmekte dinî bir sakıncanın bulunmadığına işaret etmiştir. Ona göre Kur'an'ın kıyâmete kadar dinî hükümlerin kaynağını teşkil edebilmesi, ancak muamelata ilişkin hükümler içinde zamanla anlamını yitirenlerin ictihâd yöntemiyle nesh edilmesi hâlinde mümkün olabilir. Zira ona göre Kur'an'da neshetmek ve ictihâd yapmakta müslümanlara öncülük yapan ve buna işaret âyetlerin bulunması konuya dâir açık bir delildir. Aksi takdirde Allah Teâlâ müslümanları çözümsüzlükle karşı karşıya bırakmış olur. Mâtürîdî'nin ictihâd anlayışında “istihsân” da önemli bir yer tutar. O, istihsân kavramına şu anlamı verir: İstihsân, naslardan hareketle bir meseleyi çözme imkânı bulamayan âlimin, en iyi hükme ulaşmak için galip zannına ve kalbinde ağır basan temayülüne göre ictihâd etmesidir.²⁶ Ayrıca Mâtürîdî istihsân yöntemine başvurmayan ve bunu meşru görmeyen Müslümanların dünyevî problemlerini çözemeyeceğini de ısrarla vurgular.

Mâtürîdî'nin usûl-i fıkıh anlayışında Sünnet'in de önemli bir yeri vardır. Çünkü Hz. Peygamber'e itaat etmek Allah'a itaat etmek anlamına gelir ki bu da, onu Allah adına konuşma yetkisine sahip kılar. Bu yaklaşım Mâtürîdî'yi hadisleri

23 Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, s. 169.

24 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 392-392.

25 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 465

26 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 221.

değerlendirmeye sevk etmiş, sahâbeden itibaren uygulamaya konu olan ve sonraki nesillere ulaşan âhâd hadislerle önem atfetmiş, amellere yansımaları yönünden “fîlen mütevâtîr” kabul ettiği âhâd hadislerin, Kur'an'daki hükümleri nesh edebileceği kanaatine varmıştır. Onun ictihâdla neshi kabul etmesinin arka planında Sünnet'in Kur'an'ı neshetmesi²⁷ de yer almış olabilir. Ancak ona göre uygulamaya konu olmayan ve Hz. Peygamber'e aidiyeti kesin olarak kanıtlanamayan âhâd hadislerden çıkarılacak hükümler zan ifade eder. Bununla birlikte Mâtürîdî, Hz. Peygamber'e isnat edilen hadis rivâyetleri hakkında “*şâyet bu haber doğru ve sahih ise*” tabirini kullanarak şifahi yollarla intikal etmiş bulunan hadis rivâyetlerine ihtiyatla yaklaşmayı bir ilke olarak benimsemiş, ancak dinin temel esaslarıyla bağdaşmayan hadis rivâyetlerini kesin bir dille reddetmiştir.

4. TASAVVUFA BAKIŞI

Mâtürîdî'nin tasavvufa bakışına dâir görüşlerine *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da az da olsa yer vermiştir. Mâtürîdî'nin tasavvuf anlayışı takva sahibi olmayı öne çıkaran bir yaklaşıma sahiptir. Nitekim onun üst seviyede bir takva sahibi olduğu nakledilir. Velilerin peygamberlerden üstün olduğuna ilişkin görüşleri reddetmesinden²⁸ de anlaşılacağı gibi onun tasavvuf anlayışı şu ilkelere dayanmaktadır: Allah'ı yüceltmek, O'na muhabbet duyup tevekkül etmek, takva sahibi olmak ve Resûlullah'a bağlı olmak. Mâtürîdî, kendi dönemindeki Mutasavvife'den Mütekaşşife adıyla bahsetmiş ve “*Ey iman edenler, Allah'ın size helâl kıldığı temiz yiyecekleri haram kalmayın*”²⁹ meâlindeki âyetin, az yemekle yetinmeyi (*killetü't-taâm*) prensip edinen Mütekaşşife'yi reddettiğini belirtmiştir³⁰. Bu da onun Sûfiyye ile aynı görüşte olmadığını gösteren bir delil olarak kabul edilebilir. Yine Mâtürîdî'nin, “*Akşama ve sabaha ulaştığımızda Allah'ı tesbih edin*”³¹ meâlindeki âyeti tefsir ederken buradaki “*Allah'ı tesbih edin*” emrinden “*ümme't namaz kılmayı anlamıştır*” diyerek buradan “*Allah'ı zikredin*” şeklinde bir mânanın çıkmadığına işaret etmesi oldukça dikkat çekicidir.³²

Mâtürîdî'nin tasavvufa dâir görüşünü belirlemede önem arz eden bir başka bilgi, onun Bâtıniyye üzerinden yaptığı eleştirilerle irtibatlıdır. Bâtıniyye'yi eleştirirken temas ettiği “ilm-i bâtın” konusuna yaklaşımı önemlidir. Doğrudan doğruya Sûfiyye adını kullanmayan Mâtürîdî'nin verdiği bilgiye göre Bâtıniyye mensupları şu iddiayı ileri sürer: Hz. Peygamber insanlara “tenzil”i tebliğ etmiş ve te'vilini

27 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 259,333.

28 Keşşi, *Mecmûu'l-havâdis ve'n-nevâzil*, vr. 547, 308a, 314b.

29 el-Mâide 5/87.

30 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV, 290.

31 er-Rûm 30/17.

32 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*.

Hz. Ali'ye havale etmesini Allah kendisine emretmiştir. Bâtıniyye mensupları aynı zamanda imâmîlerinin “bâtın ilmi”ne sahip olduklarını iddia etmişlerdir ki, Sûfiyye mensuplarının da benzer inanışları benimsedikleri bilinmektedir. Mâtürîdî ilm-i bâtın iddiasının, aslında dünyada mal ve şöhret elde edip kolay bir geçim temin etmek için zayıf ve cahil insanları kandırmak üzere başvurulmuş bir yol olduğunu belirtir. Sûfiyye mensuplarının “ilm-i bâtın” adını verdikleri bilgi yolunu, hakîkate ulaşmanın yegâne vasıtası olarak gördükleri nazar-i itibara alınırsa Mâtürîdî'nin ilm-i bâtın temelli bir tasavvufu benimsemediğini rahatlıkla söylemek mümkündür.³³

Mâtürîdî'nin, Sûfiyye'nin görüşlerini eleştirmesine rağmen, sûfilere nispet edildiği gibi ona da çeşitli kerametler atfedilmiştir.³⁴ Buna göre Hızır aleyhisselam, Semerkant'ta Mâtürîdî'ye görününce ondan kendisine dua istemiş ve bu sayede ilimde üstün bir konum elde etmiştir.³⁵ Ancak Hızır ile görüştüğüne ilişkin rivâyeti nakleden kaynakta Mâtürîdî adı geçmemekte, sadece Şeyh Ebû Mansûr künyesi yer almaktadır. Bu da sözü edilen kişinin başka bir Ebû Mansûr künyesini taşıyan bir sûfi olması ihtimalini akla getirir. Nitekim Semerkant âlimleri arasında Mâtürîdî hakkında bilinen husus, onun Sûfiyye zümresine mensup olmadığıdır. Bunu teyit eden bir rivâyete göre sâlihlerden biri rüyasında Mâtürîdî'nin hocası Ebû Nasr el-İyâzî'yi görmüş, iki elinde iki tabak varmış, tabaklardan birinde gül, diğerinde bir ağaç dalı varmış, gül tabağını öğrencilerinden biri olan el-Hakîm es-Semerkandî'ye, ağaç dalı olan tabağı diğer öğrencisi Mâtürîdî'ye vermiş. Bu rüya âlimler arasında şöyle yorumlanmıştır: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye hakîkat ilmi, el-Hakîm es-Semerkandî'ye (tasavvufi) hikmet verilmiştir.³⁶ Bu rivâyet, aslında Semerkant âlimleri arasında Mâtürîdî'nin Sûfiyye zümresine nispet edilmediğini göstermektedir ki, bu da tefsirinde yaptığı açıklamalarla örtüşmektedir.

SONUÇ

İslâm Düşünce Tarihi'ne adını altın harflerle yazan ve İmâm Ebû Hanîfe'den sonra Rey Okulunun ikinci kurucusu olan İmâm Mâtürîdî hakkında şunları söylemek mümkündür: Gelenekçi din anlayışını, yani nakilci ve şifahî kültüre bağlı bir yöntemi benimseyen fıkıh ve hadis ehlinin Mâtürîdî'yi Mu'tezile'ye yakın kabul etmesi, ayrıca onun Sûfiyye mensuplarını eleştirmesi, eserlerinin Osmanlı medreselerinde okutulmamasında etkin olan sebepler arasında mütalaa edilebilir. Ancak Batı düşüncesinde Aydınlanma'yı tetikleyen yeni gelişmelerin ortaya çıkması, buna mukabil İslâm Medeniyeti'ni temsil eden Osmanlı Devleti'nde gerileme dönemine girilmesi, Mâtürîdiyye Okuluna mensup olduklarını hatırlayan Osmanlı âlimlerini

33 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XVI, 192-194.

34 Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 3.

35 Necmeddin Ömer en-Neseffî, *el-Kand fi ulemâi Semerkand*, s. 32.

36 Necmeddin Ömer en-Neseffî, *el-Kand fi ulemâi Semerkand*, s. 425.

bir çıkış yolu arayışına sevk etmiş; bu arayış esnasında onlar aklî bilgilerin ışığında dini yorumlayan ve kadercî anlayışlar karşısında nakilci âlimlere nispetle insanın özgür irâde sahibi olduğuna dikkat çeken Mâtürîdî'yi keşfetmişlerdir.³⁷ Ne var ki, Mâtürîdî'nin fikirlerini öğrenmek Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, özellikle bu devletin yıkılmasından yaklaşık yarım asır sonra, yani Cumhuriyet devrinde ancak mümkün olabilmıştır. Zira bu dönemde Mâtürîdî'nin eserleri tahkik edilerek yayımlanmış, Türkçeye tercüme edilmiş ve görüşleri hakkında akademik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bunların tamamlanması hâlinde, İslâm Düşüncesi'ni yeniden inşâ ederken Mâtürîdî'nin çağını aşan görüşlerinden yararlanmak mümkün olabilir. Onun ufuk açan, günümüzde tartışma konusu olan dinî meselelere ışık tutan görüşlerini bilmeye ve taklitçilik karşısında çözüm üreten ictihâd yöntemini kullanmaya muhtaç olduğumuzda hiç şüphe yoktur. Çünkü gelenekten beslenmeyen bir inşâ faaliyetinin kalıcı olması mümkün gözükmemektedir. Bu gelenek ise Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde fazlasıyla mevcuttur.

KAYNAKÇA

- BEYÂZİZÂDE AHMED EFENDÎ, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*, thk. Yûsuf Abdürrezak, Kahire: 1949.
- EBÛSSUÛD, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-kerîm*, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.
- HÛCENDÎ, Muhammed Sultan b. Muhammed, *Hüknullahi'l-Vâhidi's-Samed fi hükmi't-tâlibî mine'l-meyyiti'l-meded*, Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1355.
- el-KEŞŞÎ, *Mecmûu'l-havâdis ve'n-nevâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, nr. 547.
- el-MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi, Ankara: 2017.
- el-MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, ilmî kontrol: Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2005-2011, I-XVII.
- en-NESEFÎ, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebziratü'l-edille*, nşr. Claude Selamé, Dimaşk: 1993.
- en-NESEFÎ, Necmeddîn Ömer b. Muhammed, *el-Kand fi ulemâi Semerkand*, haz. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad: 1991.
- en-NESEFÎ, Necmeddîn Ömer b. Muhammed, *el-Kand fi ulemâi Semerkand*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Tahran: 1999.
- el-PEZDEVÎ, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss, Kahire: 1383.
- es-SEMERKANDÎ, Alâüddîn, *Mîzânü'l-usûl*, thk. M. Zeki Abdülber, Katar: 1404/1984.
- ez-ZEBÎDÎ, Murteda Muhammed, *İlhâfî's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, Kahire: 1311.

37 Beyâzizâde, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*, s. 53, 189, 244, 312.